६

वैदिकयागाः

प्रस्तावना

वैदिककालात् भारतीयसंस्कृतौ यागानाम् अनुष्ठानं शुभकार्यस्य सूचकत्वेन माहात्म्यम् आवहति एव इत्यत्र नास्ति सन्देहः। यज्ञः भवति शुद्धीभवनस्य क्रियाविशेषः। अस्यां क्रियायाम् अग्निः पवित्रतायाः प्रतीकरूपेण प्रतिष्ठाप्यते। आयुर्वेदस्य औषधीय-विज्ञानस्य मतानुसारं यागे अस्मिन् अग्नेः उत्पन्नेन धूमेन वायुशोधनं भवति इति गुणः यज्ञस्य प्रचारे प्रसारे च बहु सहायकः वर्तते। तथाहि यागस्य माहात्म्यविषये भगवता भगवद्गीतायामुक्तं – अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृताम वर (८/४) इति। यज्ञशब्दस्य त्रयः अर्थाः सन्ति -- १- देवपूजा, २-दानम्, ३-संगतिकरणं चेति। संगतिकरणस्य अर्थः संस्थापनम्। यज्ञस्य एकं प्रमुखम् उद्देश्यं हि धार्मिकप्रवृत्त्यै सत्प्रयोजनसिद्ध्यै च जनानां संहतिसाधनम्। अस्मिन् कलौ युगसंघे शक्तिः मुख्या वर्तते। परास्तभूतानां देवतानां पुनः विजयार्थं प्रजापतिः तस्य पृथक्-पृथक्-शक्तीनाम् एकीकरणं कृत्वा संघ-शक्तिरूपेण दुर्गा-शक्तेः प्रादुर्भावं कृतवान्। तेन च सर्वाः आपदः दूरीभूताः। मानवजातेः समस्यानां समाधानं समूहशक्तौ किञ्च संघे गूहितं वर्तते, एकाकी मानवः दुर्बलः स्वार्थपरश्च सञ्जायते।

यज्ञस्य महत् तात्पर्यं भवति त्यागः। स्वस्य प्रियपदार्थादिकम् अग्नेः तथा वायोः माध्यमेन सकलसंसारस्य कल्याणाय यज्ञद्वारा वितीर्यते। वायोः शोधनेन सर्वेषाम् आरोग्यवर्धनस्य अवसरः प्राप्यते। हूताः वायवः प्राणिमात्रस्य स्वास्थ्यवर्धनं कुर्वन्ति, रोगनिवारणे सहायकाश्च भवन्ति। यज्ञकाले उच्चरितैः वेदमन्त्रैः जनानाम् अंतःकरणे सात्त्विकी शुद्धता जायते। एवं प्रकारेण स्वल्पप्रयासेनैव जनानां महान् उपकारः साध्यते। यदि माता स्वस्य रक्त-मांसेभ्यः भागम् एकम् एकस्य नवजातकस्य निर्माणाय न त्यजति, प्रसववेदनां न सहते, नवजातकं दुग्धं न पाययति, पालन-पोषणादिषु आयासं न करोति, सर्वं निःस्वार्थभावेन नैव करोति, तर्हि मनुष्याणां जीवनं नैव सम्भवति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- यागादीनां प्रभेदं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- होमस्य विध्यादिकं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- इष्ट्यादीनां विषये विशिष्टं ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुयात्।

- ➢ पशुयागानां विध्यादिकं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- ➢ सोमादियागानां विध्यादिकं ज्ञातुं योग्यो भवेत्।
- ➢ सत्रयागस्य विषये ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुयात्।
- ➢ स्वयमपि यागादीनां विषये लघुप्रबन्धं रचयितुं शक्नुयात्।

६.१) यागानां सामान्यपरिचयः

यागानां सामान्यतः पञ्च प्रकाराः दृश्यन्ते - होमः, इष्टिः, पशुः, सोमः, सत्रः च। वैदिकयागः प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विविधः। प्रकृतियागः प्रधानयागः इत्युच्यते। प्रत्येकस्य प्रकृतियागस्य बह्व्यः विकृतयः सन्ति। समानजातीययागानां मूलं स्वरूपं प्रकृतिः यागः इत्युच्यते। तमेव प्रकृतियागम् आश्रित्य विकृतियागाः अनुष्ठीयन्ते। विकृतियागस्य अपरं नाम अङ्गयागः। प्रकृतियागः अङ्गी। पञ्चविधानां प्रकृतियागानां प्रकृतिः अत्र प्रदर्श्यते।

६.१.१) होमः

होमयागः दर्वीहोमः इति कथ्यते। अस्मिन् यागे प्रतिदिनं प्रातःकाले सायंकाले च गृहस्थस्य अग्निकुण्डे दुग्धदधिपुरोडाशादीनां आहुतिः प्रदीयते। सूर्यः अग्निश्च अस्य होमयागस्य देवता। प्रातः सूर्यम् उद्दिश्य सायं च अग्निम् उद्दिश्य मन्त्रपाठः आहुतिश्च क्रियते। यतः दर्व्या अग्निकुण्डे आहुतिः प्रदीयते। अतः अयं दर्वीहोमः इत्यपि उच्यते। होमजातीययागानां प्रकृतिः अग्निहोत्रः। वैदिककाले ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैः प्रत्यहम् अग्निहोत्रः करणीयः आसीत्। तैः स्वयम् एव इदं करणीयम् आसीत्, पुरोहितद्वारा तत्करणस्य विधिः नासीत्। क्षत्रियवैश्यौ तु पुरोहितेन इदं साधयतः स्म। ब्राह्मणैः तु प्रत्यहं सस्त्रीकैः अग्निहोत्रः कर्तव्यः आसीत्।

ब्राह्मणः प्रत्यहम् अग्निहोत्रं कुर्यात् तत्र "ब्राह्मणोऽहरहः अग्निहोत्रं जुहुयात्" इति श्रुतिः प्रमाणम्। शतपथब्राह्मणस्य उक्तिः "एतद्वै जरामर्यं सत्रं जरया ह्येवास्मात् मुच्यते मृत्युना वा" अर्थात् अग्निहोत्रः एव जरामर्यसत्रः इत्युच्यते। कारणं हि मृत्युं विना अस्य यागस्य नित्यानुष्ठानात् ब्राह्मणस्य निष्कृतिः नास्ति। ब्राह्मणस्य इदं नित्यं कर्म। अद्यापि दाक्षिणात्ये महाराष्ट्रे च बहवः अग्निहोत्रकारिणः ब्राह्मणाः दृश्यन्ते। अस्मिन् यागे प्रातः सूर्यमुद्दिश्य सायं च अग्निमुद्दिश्य आहुतिः प्रदीयते। एक एव मन्त्रः प्रातः सायं च पठ्यते। प्रातः केवलं सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति, सायं च सूर्यशब्दस्य स्थाने अग्निशब्दं प्रयुज्य अग्निर्ज्योतिः ज्योतिरग्निः इति पठ्यते। सायंकाले सूर्यः तस्य तेजः अग्नौ प्रतिष्ठाप्य अस्तं गच्छति, अतः सूर्यस्य स्थाने अग्नेः पाठः विहितः। प्रातःकालीना आहुतिः सूर्योदयात् पूर्वम्, किञ्च सायंकालीना आहुतिः सूर्यस्य अस्तगमनात् परं विधेया इति विषये ब्राह्मणग्रन्थे विचारः विद्यते। एकस्मिन् पक्षे प्रातः सूर्योदयात् प्राक् होमः विधेयः, तेषां नये तथा न क्रियते चेत् आदित्यः आहुतिं न स्वीकरोति। शूकरः तामाहुतिं स्वीकरोति। अपरस्मिन् पक्षे विपरीतं मतं प्रदर्श्यते। असति सूर्योदये आहुतिदानं निष्फलं भवति। एवमेव पक्षद्वयस्य मतानुसारम् आहुतिप्रदानं कर्तव्यं भवति। श्रौतसूत्रैः अस्य विवादस्य समाधानं विहितम् अस्ति। वेदस्य शाखाभेदानुसारम् आहुतेः समयस्य भेदः कृतः वर्तते। यथा बह्वृच्-छन्दोमयशाखयोः

द्विजातिगणाः सूर्योदयात् पूर्वं होमं कुर्युः। तत्कारणात् ते अनुदितहोमिनः इत्युच्यन्ते। अपरत्र कठ-तैत्तरीय-मैत्रायणशाखानां ब्राह्मणाः उदयात् परमेव होमं कुर्युः। तस्मात् ते उदितहोमिनः उच्यन्ते। किन्तु उभाभ्याम् एव सूर्योदयात् पूर्वमेव गार्हपत्याग्नेः चयनं कृत्वा होमकुण्डस्य प्रज्वालनं कर्तव्यम्।

अग्निहोत्रस्य प्रधानम् आहुतिद्रवं हि दुग्धम्, तस्मात् यजमानेन पृथग् एका गौः पालनीया। सा अग्निहोत्री गौरित्युच्यते। यज्ञवेद्यां मृत्पात्रेण एकेन दुग्धम् उष्णीक्रियते। तच्च उष्णं दुग्धम् अग्निहोत्रवनी इति नामिकया दर्व्या अग्नौ आहूयते। प्रातः आहुतिद्वयोः मध्ये एका सूर्याय, अपरा च प्रजापतिम् उद्दिश्य प्रदीयते। यस्मिन् दिवसे अग्निहोत्रम् आरभ्यते। तस्मिन् दिवसे सायंकाले अग्निहोत्रं करणीयं भवति। तस्मात् कारणात् अयम् अग्निहोत्रम् इति प्रसिद्धिः आपस्तम्भस्य श्रौतसूत्रमते।

पूर्वमेव उक्तं यत् ब्राह्मणेन स्वयमेव इदं कर्तव्यम्। यदि ब्राह्मणः अस्वास्थ्यकारणात् अक्षमः भवति तदा तत्कार्यं पुत्रेण, पुत्राभावे च पुरोहितेन कर्तव्यं भवति। किन्तु पूर्णिमायाम् अमावास्यायाञ्च असुस्थतासत्त्वे अपि तेनैव करणीयं भवति। अविवाहितस्य अग्निहोत्रे अधिकारः नास्ति। विवाहितः किन्तु विपत्नीकः जातः, तस्यापि अधिकारः नास्ति। तेन पुनः दारपरिग्रहः कर्तव्यो भवति। ऐतरेयब्राह्मणे लिखितमस्ति यद् यदि पत्नी विगता स्यात् तर्हि पुनः विवाहः कार्यः नो चेत् श्रद्धां पत्नीरूपेण कल्पयित्वा ब्राह्मणः अग्निहोत्रं कुर्यात्।

पाठगतप्रश्नाः

१. होमयागस्य अपरं नाम किम्।
२. होमयागस्य प्रकृतिः का।
३. केषां कृते अग्निहोत्रः आवश्यकः आसीत्।
४. अग्निहोत्रे केषाम् अधिकारः वर्तते।
५. विपत्नीकः अग्निहोत्री किं कुर्यात्।

६.१.२) इष्टिः

इष्टियागस्य प्रकृतिः भवति दर्शपूर्णमासः। दर्शशब्दस्य अर्थः सूर्येन्दुसङ्गमः अर्थात् अमावस्या। पौर्णमासी अर्थात् पूर्णिमा। पूर्णिमायाम् अमावास्यायाञ्च अयं यागः क्रियते। विवाहितः, सस्त्रीकः आहिताग्निः ब्राह्मणः क्षत्रियो वा शूद्रो वा अस्य यागस्य अधिकारी। आहिताग्निशब्दस्य अर्थो हि येन गार्हपत्याग्निः प्रतिष्ठितो वर्तते। अमावास्यायां दिवसद्वयं पूर्णिमायां च दिवसद्वयम् अस्य यागस्य अनुष्ठानं कर्तव्यम्। अयं यागः पूर्णिमायां प्रातः आरभ्य परस्मिन् दिवसे अर्थात् प्रतिपदि मध्याह्ने समाप्तो भवति। अमावास्यायामपि एवमेव अनुष्ठानं विहितम्। अस्य यागस्य प्रथमदिवसः पूर्णिमा भवेत्। अर्थात् अमावास्यायाम् आरम्भो न भवेत्। अस्मिन् यागे चत्वारः पुरोहिताः अपेक्ष्यन्ते – होता, अध्वर्युः, अग्नीध्रः,

ब्रह्मा चेति। पुरोहितेषु तारतम्यं नास्ति। सोमयागे ब्रह्मा सर्वश्रेष्ठः भवति। सर्वे तं प्रति सम्मानं प्रदर्शयन्ति। किन्तु इष्टियागे सर्वेषां पुरोहितानाम् अधिकारः समानो वर्तते। यद्यपि विविधाः गौणाहुतयः देवतानामानि च इष्टियागे श्रूयन्ते, तथापि तत्र आहुतिरेव मुख्या। प्रथमायाम् आहुतौ अग्निम् उद्दिश्य पुरोडाशः प्रदीयते। द्वितीया आहुतिः उपांशुरूपेण प्रसिद्धा। सा च विष्णु-प्रजापति-अग्नि-सोमानां कृते निवेद्यते। तृतीयाहुतौ अग्निषोमौ उद्दिश्य पुरोडाशः अर्प्यते। अमावस्यायां तु पुरोडाशनिष्ठा प्रथमाहुतिः अग्नेः इष्टा भवति। द्वितीयादिषु च आहुतेः देवता भवति इन्द्रः। हव्यद्रव्यं च यथाक्रमं दधि दुग्धं च। इष्टियागस्य समाप्तौ अग्निस्विष्टकृन्नामिका आहुतिः अग्नये अर्प्यते। अतःपरं पुरोहिताः यज्ञाहुतेः अवशिष्टम् अंशं प्रसादरूपेण गृह्णन्ति, तच्च ईडाभक्षणम् इत्युच्यते। सर्वेषां हव्यद्रव्याणां मिश्रणेन ईडा प्रस्तूयते। अनुयाजात् पत्नीयाजात् अनन्तरं यजमानस्य प्रतीकत्वेन कुशनिर्मिता मूर्तिः अग्नौ निक्षिप्यते। सा कुशमूर्तिः कुशप्रस्तरः इत्युच्यते। सा मूर्तिः यदा अग्नौ दग्धा सती भस्मसात् भवति, तदा यजमानः एवं चिन्तयति यत् तस्य पार्थिवशरीरं दग्धम् अभूत्। किञ्च यज्ञद्वारा तस्य आत्मा विष्णुसायुज्यम् प्राप्तवान्। इदम् अनुध्यानं यजमानेभ्यः प्रेरणां यच्छन्ति। यजमानः चिन्तयति यत् स विष्णुना सह एकीभूतः जातः। अपि च "विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति मन्त्रम् उच्चारयन् त्रिपदं गच्छति। इष्टियागः नित्यः काम्यो वा उभयप्रकारकः भवितुम् अर्हति। ये निरन्तरं पूर्णिमायाम् अमावास्यायां च अस्य अनुष्ठानं कुर्वन्ति तेषां कृते नित्यः। ये च नित्यं न कुर्वन्ति, कामनासिद्ध्यर्थमेव कुर्वन्ति तेषां कृते तु काम्यः इति। काम्यानुष्ठाने धान्येन पुरोडाशस्य निर्माणं कर्तव्यम्, तत्र गोधूमस्य व्यवहारः निषिद्धः।

शतपथब्राह्मणस्य मते दर्शपूर्णमासः सकलयागानां प्रकृतिः। अस्य ब्राह्मणस्य आदावेव इष्टेः आलोचना दृश्यते। इष्टियागस्य बहवः प्रकाराः सन्ति। पुत्रलाभाय पुत्रेष्टिः, अनावृष्टिसमये वृष्ट्यानयनाय कारीरिः इष्टिः, क्षेत्रस्य प्रथमं शस्यं देवतायै अर्पणाय आग्रायणेष्टिः इत्यादयः। अग्निप्रीत्यर्थकपुरोडाशयागः, इन्द्रप्रीत्यर्थकपुरोडाशयागः, इन्द्रप्रीत्यर्थकपयोद्रव्ययागश्चेति त्रयाणां यागानां समुहः दर्शयागः। अष्टकपालपुरोडाशयागः, उपांशुयागः, एकादशकपालपुरोडाशयागश्चेति त्रयाणां यागानां समुहः पौर्णमासयागः। एतेषां समानफलदायकानां षण्णां यागानां समूहः दर्शपौर्णमासयागः इत्युच्यते। अयं दर्शपौर्णमासयागः त्रिंशद्वर्षात्मकः।

पाठगतप्रश्नाः

६. इष्टियागस्य प्रकृतिः का।

७. दर्शशब्दस्य कोऽर्थः।

८. इष्टियागस्य चत्वारः पुरोहिताः के।

९. सोमयागे सर्वश्रेष्ठः कः।

१०. पुरोहितानां प्रसादभक्षणं किम् उच्यते।

६.१.३) पशुः

दैक्षः प्राजापत्यपशवो वा सकलपशुयागानां प्रकृतिः। इदमेव निरूढपशुयागः इति प्रसिद्धम्। आहिताग्निः त्रैवर्णिकः पुरुषः अस्य यागस्य अधिकारी। अयं यागः प्रतिशरदम् एकवारं करणीयः इति निर्देशः। अपेक्ष्यते चेत् वारद्वयं वारषट्कम् अपि कर्तुं शक्यते। यदि सकृदेव सम्पादनीयः तर्हि स वर्षर्तौ सम्पादनीयः। यदि वारद्वयं तर्हि प्रथमः सूर्यस्य उत्तरायणवेलायाम् अपरश्च दक्षिणायनसमये। यदि वारषट्कं तर्हि प्रत्येकम् ऋतुषु एकैकम् सम्पादनीयम्।

पशुः अस्य यागस्य आहूतिद्रव्यम्। तस्मादयं यागः पशुयागः इति उच्यते। अस्य यागस्य देवता प्रजापतिः, सूर्यः, इन्द्रः अग्निः वा। अस्मिन् यागे षट् पुरोहिताः अपेक्षिताः भवन्ति - अध्वर्युः, प्रतिप्रस्थाता, होता, मैत्रावरुणः, अग्निः, ब्रह्मा च। इष्टिमूलकयागेषु होता एव अनुवाक्या याज्या इति उभयविधान् मन्त्रान् व्याहरति। किन्तु पशुयागे होता केवलं याज्यमन्त्रान् उच्चारयति। मैत्रावरुणनामकः ऋग्वेदीयः पुरोहितः अनुवाक्यमन्त्रान् उच्चारयति। प्रैषमन्त्राः अपि मैत्रावरुणेन एव पठनीयाः।

पशूनाम् आहूतये यूपदारु अपेक्ष्यते। पलाशखदिरविल्वरोहितकानां चतुर्णां वृक्षाणां मध्ये कस्यापि एकस्य काष्ठेन यूपदारूणि निर्मीयन्ते। प्रत्येकं यूपदारुभिः विशिष्टैहिकपारत्रिकफललाभः भवति। यज्ञवेद्याः पूर्वस्यां दिशि यूपः स्थापनीयः। साधारणतया दन्तुखञ्जत्वकाणत्वादिदोषरहिताः छागाः एव बलित्वेन आहूयन्ते। मन्त्रपूतं छागं पुरोहितः प्लक्षवृक्षस्य शाखाभिः स्पृष्ट्वा "अग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमि" इति मन्त्रं पठति। इदम् उपाकरणम् इति कथ्यते। बलित्वेन प्रदास्यमानः पशुः श्वासरोधेन निहन्यते। एवंविधं निधनं संज्ञपनम् इति उच्यते। निहतपशोः अङ्गानि शमितानामकः पुरोहितः विभनक्ति। यज्ञस्थलस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि पशुसंज्ञपनव्यवच्छेदादिनिमित्तम् एकं स्थानं निर्दिष्टम् अस्ति। पशोः वसा अर्थात् हृदयस्य मेदः अध्वर्युनामकः पुरोहितः आहवनीयाग्नौ जुहोति। एकस्मिन् मृत्पात्रे पश्वङ्गानि शामित्रप्रवेशानन्तरं शामित्रनामके वह्निकुण्डे पच्यन्ते। यागसमये एकः पुरोडाशः यज्ञाग्नौ आहूयते। केवलं प्रतिप्रस्थातारं विना सर्वे यजमानाः पुरोहिताः च समर्पितपुरोडाशस्य अवशेषान् भुञ्जते। इष्टियागस्य आलोचनायाम् उक्तं यत् कर्म इदं ईडाभक्षणम् इति प्रसिद्धम्। तदनन्तरं पशोः पक्वानि अङ्गानि मृत्पात्रात् बहिष्कृत्य खण्डशः कर्तयित्वा अध्वर्युः आहवनीयाग्नौ प्रददाति। मृत्पात्रे पशुमांसस्य वसानामकः यः रसः सञ्चितः भवति, तदपि पुरोहितः जुहोति। इतः परम् एकादश अनुयाजाः पत्नीसंयाजाश्च अनुष्ठीयन्ते।

अस्मिन् पशुयागे पशोः संज्ञपनश्वासरोधादिकं यत् क्रियते तत् पशुवधः इति न मन्यते। वैदिकविधानानुगुणम् अयं न वधः न च पापाय भवति। यज्ञे कोऽपि पशुः आहूयते चेत् स पशुः तस्य पार्थिवशरीरं परित्यज्य यं देवम् उद्दिश्य स आहूतः तस्य देवस्य सायुज्यम् आप्नोति। यज्ञेन अनायासेन एव अयं पशुः दैवीरूपं लभते। पशुम् उद्दिश्य अस्मिन् प्रसङ्गे ऋक्संहितायाः एकः ऋङ्मन्त्रः उल्लिख्यते -

"न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा -
इदेसि पथिभिः सुगेभिः।" इति।

अर्थात् हे पशो, त्वं मृत्युलोकं न गच्छसि न वा वयं तव हिंसां कुर्मः। त्वं सरलेन पथा देवसायुज्यं गच्छसि। मनुः अपि मतम् इदं समर्थितवान् - यज्ञे वधोऽवधः। अर्थात् यज्ञे वधः न वधः। यज्ञे पशुः न वध्यते। तस्य देवत्वप्राप्तिः भवति।

पुरोडाशस्य ईडाभक्षणम् इव पशुयागे आहूत्यवशेषस्य पशुमांसस्य विधानं दृष्टं वर्तते। अस्य पशुमांसस्य भक्षणविषये द्वे विपरीते मते स्तः। एके वदन्ति यत् पशुः यजमानस्य चिह्नस्वरूपः। पशुद्वारा यजमानः आत्मानम् एव आहूत्य देवत्वं लभते। अतः यजमानः यदि पशुमांसं भुङ्क्ते तर्हि तत् यजमानस्य कृते स्वमांसभक्षणसमानं भविष्यति। अतः इदं निषिद्धम्। किन्तु ऐतरेयब्राह्मणे इदं मतं समालोचितं खण्डितं च। अग्नीषोमाभ्याम् उभाभ्यां देवताभ्याम् इन्द्रः वृत्रम् अवधीत्। अतः अग्निः सोमश्च इन्द्राय एकं पशुं याचितवन्तौ। इन्द्रोऽपि तदा प्रार्थितं वरं प्रदत्तवान्। अत्र यज्ञकाले इन्द्रप्रदत्तस्य वरस्य परिपूर्तये अग्निं सोमं च उद्दिश्य पशुबलिः विहितः। यजमानस्य प्रतीकतया पशुबलिः न प्रदत्तः। अतः पुरोहितानाम् अवशिष्टानां पशुमांसानां भक्षणं न दोषावहम्, न च निषिद्धम्। अद्यापि दाक्षिणात्यादिषु पुरोहिताः पशुयागे आहूतस्य पशोः अवशिष्टमांसं (प्रसादरूपेण) खादन्ति।

पाठगतप्रश्नाः

११. सकलपशुयागानां का प्रकृतिः।

१२. पशुयागस्य आहुतिरूपेण किं दीयते।

१३. पशुयागस्य देवाः के।

१४. पशुयागस्य षट् पुरोहिताः के।

१५. यूपदारुणि केषां वृक्षाणां काष्ठेन निर्मीयन्ते।

६.१.४) सोमः

सर्वविधसोमयागस्य प्रकृतिः हि अग्निष्टोमः। बहुषु ब्राह्मणेषु सोमयागस्य विवृतिः दृश्यते। सोमरसः एव सोमयागस्य प्रधानम् आहुतिः। पञ्च दिवसं व्याप्य अयं यागः प्रचलति। तत्र प्रथमदिवसे यजमानः पुरोहितान् अभिनन्दति, दक्षिणायाः प्रतिश्रुतिं प्रदाय यज्ञे नियोजयति च। द्वितीयदिवसे प्रायणीय–इष्टेः अनुष्ठानं क्रियते। यया इष्ट्या यज्ञस्य आरम्भः भवति सा इष्टिः प्रायणीय–इष्टिः इत्युच्यते। एतदनन्तरं दशद्रव्याणां विनिमयेन शूद्रस्य सकाशात् सोमलतायाः क्रयणं क्रियते। सोमः हि यथा देवतानां तथा ब्राह्मणानां राजा। तृतीयदिवसे यज्ञस्थलस्य पूर्वदिशि प्राग्वंश–नामिका महावेदी निर्मीयते। चतुर्थदिवसे निरूठपशुबन्धयागस्य प्रक्रियानुसारम् अग्निं सोमं च उद्दिश्य एकः पशुयागः विधीयते। अन्तिमदिवसे अर्थात् पञ्चमदिवसे प्रकृतस्य अग्निष्टोमस्य अनुष्ठानं भवति। पूर्वतनेषु चतुर्षु

दिवसेषु अनुष्ठितानि अनुष्ठानानि अग्निष्टोमानुष्ठानस्य भूमिकास्वरूपाणि। पञ्चमदिवसे सोमरसः निष्काशनीयः। इदम् अनुष्ठानं सोमाभिषवः सोमसवनं वा उच्यते।

सर्वविधसोमयागस्य प्रकृतिः हि अग्निष्टोमयागः, स ज्योतिष्टोमः इत्यपि उच्यते। अस्मिन् यागे सोमलतायाः रस एव प्रधानम् आहुतिद्रव्यम्। एतादृशयागे यानि द्वादश स्तोत्राणि गीयन्ते, तेषु अन्तिमं स्तोत्रम् अग्निष्टोमम् इत्युच्यते। यतः अग्निष्टोमनामके सामगाने यज्ञः समाप्यते, तस्मात् तज्जन्ययागः अपि अग्निष्टोमः इति आख्यायते। बहुब्राह्मणयागे सोमयागस्य विवृतिः दृश्यते। ऐतरेयब्राह्मणे विशेषतः अग्निष्टोमयागस्य विवरणं वर्तते। अस्मिन् ब्राह्मणे चत्वारिंशत् अध्यायाः वर्तन्ते। तत्र आदितः षोडशसु अध्यायेषु अग्निष्टोमयागे ऋग्वेदीयपुरोहितानां कर्तव्यं विहितं वर्तते।

प्रति संवत्सरं वसन्त-ऋतौ त्रैवर्णिकयजमानः सपत्नीकः अस्य यागस्य अनुष्ठानं कुर्यात्। बहुदूरात् दुर्गमप्रदेशात् सोमलताम् आनीय यत्नेन तस्याः रक्षा क्रियते स्म। इदानीं सोमलता दुष्प्राप्या जाता। तस्मात् तस्याः स्थाने पूतिका-इत्याख्यायाः लतायाः विधानं दृश्यते। वैदिकयुगे एव सोमलता दुष्प्राप्या आसीत्। शतपथब्राह्मणे उक्तं यत् यदि सोमलता न प्राप्यते, तर्हि पूतिकया यज्ञं कुर्यात् इति। अस्मिन् यागे षोडश पुरोहिताः अर्थात् सर्वे एव अपेक्षिताः। यजमानः ब्राह्मणाः च मिलित्वा साकल्येन सप्तदश जनाः भवन्ति। कस्मिंश्चित् वेदग्रन्थे दृश्यते यत् - 'सदस्य' – इत्याख्यः पुरोहितः सप्तदशसंख्यायाः परिपूरको भवति। यज्ञस्य प्रथमदिवसे एव यजमानः पुरोहितान् अभिनन्दति अपि च दक्षिणायाः प्रतिश्रुतिं प्रदाय यज्ञे नियोजयति। इयं रीतिः ऋत्विग्वरणम् इत्युच्यते। तदनन्तरं दीक्षणीय-इष्टेः अनुष्ठानं भवति। यजमानः तत्पत्नी च यज्ञे दीक्षिते भवतः, एवं तया दीक्षया तयोः नवजन्म अर्थात् आध्यात्मिकजन्म भवति। द्वितीयदिवसे प्रातः प्रायणीय-इष्टेः अनुष्ठानं विहितं वर्तते। यया इष्ट्या यज्ञस्य आरम्भः भवति सा प्रायणीयः इष्टिः उच्यते। अस्याम् इष्टौ पथ्यास्वतिः, अग्निः, सोमः, सविता, अदितिः च एतेषां पञ्चानां देवानाम् आह्वानं क्रियते। अदितये पुरोडाशः किञ्च अन्येभ्यः चतुर्भ्यः देवेभ्यः द्रुतं घृतम् आज्यं वा आहुतित्वेन विहितं वर्तते। याज्ञिकपरिभाषायां घृतम् द्रुतं चेत् तत् आज्यम् उच्यते, किञ्च पीण्डिभूतं चेत् घृतम् उच्यते। "हविर्विलीनमाज्यं स्याद् घनीभूतं घृतं विदुः" इति श्रुतिः वर्तते। प्रायणीयेष्टेः परं सोमलताक्रयणस्य अनुष्ठानं दृश्यते। एषः सोमक्रयः इत्युच्यते। दशद्रव्याणां विनिमयेन कस्माच्चित् शूद्रात् सोमलतायाः क्रयणं क्रियते। तानि च दश द्रव्याणि हि एकवर्षीयः गोवत्सः, सुवर्णम्, एकः अजः, एका दुग्धवती गौः तस्याः वत्सः च, एकः वृषभः, शकटवहनाय एकः बलीवर्दः, एकः वृषभवत्सः, एकः गोवत्सः च, एकं वस्त्रं च। सोमः देवतानां ब्राह्मणानां च राजा। तदर्थं राजकीयसम्मानसहितं सोमस्य वहनं क्रियते। पुरोहितगणैः चालिताभ्यां बलीवर्दद्वयेन वाहिताभ्यां द्वाभ्यां शकटाभ्यां सोमः यज्ञस्थले नीयते। राजा सोमः यजमानानां मान्यः अतिथिः वर्तते। सोमस्य कृते आतिथ्येष्टिनामिकायाः इष्टेः विधानं वर्तते अस्मिन् स्थले। अस्याम् इष्टौ नवसु मृत्कपालेषु विष्णुम् उद्दिश्य पुरोडाशः अर्प्यते। आतिथ्येष्टेः अनन्तरं प्रवर्ग्यनामकम् अनुष्ठानम्, तदनन्तरं च उपसत्-इष्टेः अनुष्ठानं क्रियते। तृतीयदिवसे यज्ञस्थलस्य पूर्वदिशि प्राग्वंश-नामिका महावेदी निर्मीयते। चतुर्थदिवसे निरूठपशुबन्धयागस्य प्रक्रियानुसारम् अग्निं सोमं च उद्दिश्य एकः पशुयागः विहितः। अस्मिन् दिवसे दक्षिणस्थदिशि हविर्विधानवेद्यां सोमः नीयते। इदं च अनुष्ठानं हविर्विधानप्रणयनम् इति अभिधीयते।

माध्यन्दिनसवने पशुमांसस्य पुरोडाशस्य च आहुतिः निर्दिष्टा वर्तते, सायन्तने अर्थात् तृतीयसवने पशोः नाना-अङ्गानि आहुतित्वेन दीयन्ते। एतदनन्तरं पत्नीसंयाजः अनुष्ठितः वर्तते। पुरोहिताः अस्मिन् दिवसे प्रत्यूषसि पूतसलिले अवगाहनं कृत्वा सोमसवनं कुर्वन्ति। विहङ्गकाकल्याः आरम्भात् पूर्वं होता प्रातः अनुवाकं पठति। एकस्मिन् प्रस्तरखण्डे सोमलतां संस्थाप्य तदुपरि 'वसतीवरी' इति नामकस्य जलस्य सिञ्चनं करणीयम्। अपरस्मिन् प्रस्तरखण्डे सोमलतायाः पेषणेन रसः निष्काश्यते। ग्रहनामके पात्रे निष्काशितः सोमरसः स्थाप्यते, छागचर्मनिर्मितेन 'दशापवित्र' इति नामकेन तितउना तस्य परिशोधनं क्रियते। द्रोणकलशनामके पात्रे विशुद्धरसः संस्थाप्यते। प्रत्यहं वारत्रयं सोमरसस्य निष्काशनं विहितं वर्तते, प्रातः मध्याह्ने सायं च। एतेषां त्रयाणां सवनानां नाम यथाक्रमं हि प्रातःसवनम्, माध्यन्दिनसवनं, तृतीयसवनं चेति। आहुतेः अवशिष्टः सोमरसः चमसेन पुरोहितगणाय यजमानाय च पानं कार्यते। माध्यन्दिनसवनात् पुरोहितगणाय दक्षिणा दीयते। गौः अश्वः गर्दभः छागः महिषः तिलं द्विदलं मांसं धान्यं यवः च दक्षिणात्वेन दीयन्ते। तृतीयसवनात् परम् अवभृथस्नानस्य अनुष्ठानं क्रियते। इदं च अनुष्ठानम् अवभृथ-इष्टिः इत्यभिधीयते। यजमानः अन्ये सर्वे पुरोहिताः च अवभृथस्नानाय जलाशयं गच्छन्ति। इयम् अवभृथ-इष्टिः एव अग्निष्टोमस्य अन्तिमम् अनुष्ठानम्। वरुणः अग्निः च अस्याः इष्टेः देवता। चतुर्णां प्रयाजानां द्वयोः अनुयाजयोः च अनुष्ठानं विहितम्। वरुणम् उद्दिश्य एकः पुरोडाशः अर्प्यते। अवभृथ-इष्टौ सर्वाः आहुतयः एव जले दीयन्ते, न तु अग्नौ। यजमानः अवगाहनरतानां पुरोहितानां शिरसि जलं सिञ्चति। दीक्षणीय-इष्टिकाले यजमानः तत्पत्नी च पञ्चसु दिनेषु परिधृतं वस्त्रम् अवभृथस्नानानन्तरं त्यक्त्वा उन्नेता इति नामकेन पुरोहितेन प्रदत्तस्य नववस्त्रस्य परिधानं कुरुतः। जलाशयाद् यज्ञस्थलं प्रति प्रत्यावर्तनसमये यजमानः उदयनीय इति नामकम् अन्तिमम् अनुष्ठानम् आचरति। उदयनीय-इष्टौ दुग्ध-मधु-दधि-शर्करा-प्रभृतीनां मिश्रणेन निर्मितं चरु आहुतिरूपेण दीयते।

पाठगतप्रश्नाः

१६. अग्निष्टोमस्य अपरं नाम किम्।

१७. अग्निष्टोमे मुख्या आहुतिः का।

१८. कस्मिन् ब्राह्मणे अग्निष्टोमस्य विवरणं विस्तृततया वर्तते।

१९. देवतानां ब्राह्मणानां च राजा कः।

२०. याज्ञिकपरिभाषायां द्रुतघृतस्य नाम किम्।

२१. सोमयागस्य कृते कति दिवसाः अपेक्षिताः।

२२. प्रत्यहं कतिवारं सोमरसनिष्काशनस्य विधानं वर्तते।

२३. अग्निष्टोमस्य अन्तिमम् अनुष्ठानं किम्।

६.१.५) सत्रः

अस्माकं लौकिकसंस्कृतौ बहवः यागाः अस्माभिः परिलक्ष्यन्ते किञ्च पाल्यन्ते अपि। वस्तुतस्तु वैदिकानां कृते यागाः बहु पुण्यप्रदायकाः सन्ति। वयम् अत्र बहूनां यागानां विषये ज्ञातुं शक्नुमः। वयं ज्ञातुं शक्नुमः कः यागः कतिषु दिवसेषु समाप्यते, कथं वा तेषां यागानाम् अनुष्ठानं विधेयम् इत्यादि।

सत्रयागस्य प्रकृतिः हि गवामयननामकयज्ञः। गवामयनयागो हि सोमयागे अन्तर्गतः। अतः गवामयनस्य प्रकृतिः हि अग्निष्टोमः। सत्रगवामयनयोः मध्ये श्रेणीविन्यासः पर्यालोचना क्रियते। अतः उच्यते यत् - यज्ञयोः जातिदृष्ट्या अवलोक्यते चेत् गवामयनयागः सोमयागे अन्तर्गतः भवति परन्तु कालदृष्ट्या तयोः स्वस्वरूपवशादेव श्रेणीविन्यासः क्रियते। ये यागाः एकस्मिन्नेव दिने समाप्यन्ते तर्हि एकाहयागाः। ये यागाः एकाधिकदिवसीयाः किञ्च द्वादशदिवसेभ्यः न्युनदिवसीयाः ते अहीनयागाः अपेक्ष्यन्ते ते सत्रयागाः। द्वादशदिवसेभ्यः अधिकदिवसाः यस्मिन् यागे प्रयोजनं भवति तर्हि सत्रयागः। सामवेदस्य पञ्चविंशब्राह्मणे विविधसत्रयागस्य विधिः अनुष्ठानस्वरूपं च वर्णितम्। गवामयनयागस्य सम्पादनाय एकवत्सरः अपेक्ष्यते। अतः गवामयनयागः सत्रयागे अन्तर्गतः। सत्रयागः त्रिषु भागेषु विभज्यते - प्रथमार्धे १८० दिवसाः , द्वितीयार्धे १८० दिवसाः किञ्च तृतीयार्धे १८० दिवसाः अपेक्ष्यन्ते। सौकर्यार्थं गवामयनयागान्तर्गतानां यागानां अनुष्ठानकालादीनां च आवली नीचैः उपस्थाप्यते -

	यागस्य नाम	अनुष्ठानकालः – दिनसंख्या
प्रथमेषु षट्सु मासेषु	अतिरात्रयागः	१
	चतुर्विंशस्तोमयुक्त–उक्थ्य	१
	चत्वारः अभिप्लवषडहः (४*६=२४) एकः पृष्ठ्यषडहः (१*६=६) २४+६=३० (पञ्चकृत्वः आहुतिः = ३०*५=१५०	१५०
	त्रयः अभिप्लवषडहः (३*६)	१८
	एकः पृष्ठ्यषडहः (१*६)	६
	अभिजित्	१
	त्रयः स्वरसामः	३
	साकल्येन दिवसाः –	१८०
	विषुवदिवसः(एकविंशयागः)	१

शेषेषु षट्सु मासेषु	त्रयः स्वरसामः	३
	विश्वजित्	१
	एकः पृष्ठ्यषडहः	६
	त्रयः अभिप्लवषडहः (३*६)	१८
	एकः पृष्ठ्यषडहः (१*६=६) चत्वारः अभिप्लवषडहः (४*६=२४) २४+६=३० (चतुःकृत्वः आहुतिः = ३०*४=१२०	१२०
	त्रयः अभिप्लवषडहः	१८
	एकः गोष्टोमः एकः आयुष्टोमश्च	२
	दशरात्रः	१०
	महाव्रतः	१
	अतिरात्रः	१
	साकल्येन दिवसाः –	१८०
	महायोगः - १८०+१+१८०	**३६१**

अनया आवल्या स्पष्टमेव ज्ञायते यत् आद्यानां १८० दिवसानां किञ्च अन्तिमानां १८० दिवसानां अनुष्ठानेषु विपरीतानुक्रमस्य अनुसरणं क्रियते।

आद्यानां १८० दिवसानाम् अनुष्ठाने प्रथमदिवसे अतिरात्रः किञ्च अन्तिमदिवसे स्वरसामः विहितः परन्तु अन्तिमानां १८० दिवसानाम् अनुष्ठाने प्रथमदिवसे स्वरसामः किञ्च अन्तिमदिवसे अतिरात्रः विहितः। अतः विपरीतानुक्रमानुसरणवशात् द्वयोः दर्पणप्रतिविम्बेन तुलना क्रियते। उपर्युक्तायाम् आवल्यां प्रकारद्वयस्य षडहस्य उल्लेखो दृश्यते , अभिप्लवषडहः पृष्ठ्यषडहश्च । षडहयागः षड्सु दिवसेषु निष्पन्नयागः। अभिप्लवषडहस्य षड् दिवसाः –

प्रथमदिवसः- ज्योतिष्टोमः।

द्वितीयदिवसः- गोष्टोमः।

तृतीयदिवसः- आयुष्टोमः।

चतुर्थदिवसः- गोष्टोमः।

पञ्चमदिवसः- आयुष्टोमः।

षष्ठदिवसः- ज्योतिष्टोमः।

अभिप्लवषडहे प्रथमदिवसे अन्तिमदिवसे च ज्योतिष्टोमयागः विहितः। अतः उच्यते - "उभयतो ज्योतिरभिप्लवषडहः।" द्वयोः ज्योतिष्टोमयागयोः मध्यस्थाः दिवसाः उक्थ्यनाम्ना ज्ञायन्ते। परन्तु

पृष्ठ्यषडहस्य प्रथमदिवसे ज्योतिष्टोमयागसत्वेऽपि अन्तिमदिवसे उक्थ्ययागो विहितो भवति ,अस्मिन् दिने ज्योतिष्टोमयागो न भवति। गवामयनयज्ञस्य अनुष्ठानावली कालविभागश्च सम्यक्तया परिलक्ष्यते चेत् बुध्यते यत् सूर्यस्य वार्षिकगतिना अस्य सौसादृश्यम् अस्ति। समग्रयागः विभागद्वये विभक्तः। अपि च प्रतिभागस्य अनुष्ठानकाले मासषड्कं किञ्च प्रतिमासे त्रिंशद्दिवसस्य अनुष्ठानमपि विहितम्। द्वयोः भागयोः मध्यस्थः विषुवदिवसः। आदित्यस्य वार्षिकगतेः भागद्वये अपि विपरीतक्रमो दृष्टः। सूर्यस्य उत्तरायणेन दिवसस्य स्थितिकालवृद्धिः भवति , दक्षिणायनेन दिवसस्य स्थितिकालह्रासो भवति। अयं वृद्धिह्रासः समानानुपातेनैव भवति।

गवामयनयागः सोमयागस्य अन्तर्गतः; अतः सोमयागस्य प्रकृतिः अग्निष्टोमः। तस्मात् द्वयोः यागयोः समानसंख्यकपुरोहितानां समानाहुतिद्रव्याणां प्रयोजनं भवति। ३६० दिवसेभ्यः अधिकदिवसे निष्पाद्यानां सकलसत्रयागानां प्रकृतिः गवामयनयागः किञ्च ३६० दिवसेभ्यः न्यूनदिवसे निष्पाद्यानां सकलसत्रयागानां प्रकृतिः द्वादशाहनामकयागः।

पाठगतप्रश्नाः

२४. सत्रयागस्य प्रकृतिः काः।

२५. गवामयनयागः कस्मिन् अन्तर्भवति।

२६. ये यागाः एकस्मिन्नेव दिने समाप्यन्ते तेषां नामानि कानि।

२७. यो यागः एकाधिकदिवसात्मकः किञ्च द्वादशदिवसेभ्यः न्यूनदिवसात्मकः तस्य नाम किम्।

२८. द्वादशदिवसेभ्यः अधिकदिवसाः यस्मिन् यागे अपेक्षिताः, तस्य यागस्य किं नाम।

पाठसारः

अपरः एकः यागो हि गवामयनयागः। यद्धि सत्रयागस्य प्रकृतिः। अयं गवामयनयागः हि सोमयागे अन्तर्गतः। अस्मात् कारणात् गवामयनयागस्य प्रकृतिः हि अग्निष्टोमः। एकस्मिन्नेव दिने सम्पन्नयागः एकाहयागः इत्युच्यते। द्वादशदिनेषु सम्पन्नयागः अहीनयागः। ततोऽधिकदिनेषु सम्पन्नयागः सत्रयागः। गवामयनयागस्य अनुष्ठानावल्या कालविभागेन सह सूर्यस्य वार्षिकगतेः सादृश्यम् अस्ति। सोमयागस्य प्रकृतिः अग्निष्टोमः अतः उभयोः समानसंख्यकपुरोहितानां समानाहुतिद्रव्याणां प्रयोजनं भवति। ३६० दिवसेभ्यः अधिकदिवसे ये यागाः सम्पाद्यन्ते तेषां यागानां प्रकृतिः हि गवामयनयागः। किञ्च ३६० दिवसेभ्यः न्यूनदिवसे ये यागा निष्पाद्यन्ते तेषां प्रकृतिः हि द्वादशाहनामकयागः। एवमत्र संक्षेपेण सोम–सत्र–पशु–आदयः केचन यागाः विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। एतद्विहाय सन्ति नैके यागाः। ते

विस्तरभयादत्र नोच्यन्ते। एतादृशाः केचन यागाः वैदिके काले आर्यैः अनुष्ठीयन्ते स्म, परन्तु अधुना कालग्रासात् प्रायः बहवः लुप्ताः जाताः। तथापि विप्रैः अधुनापि एते यागाः क्रियन्ते बहुत्र। अस्माभिः वैदिकी रीतिः ध्रुवमेव रक्षणीया वर्तते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. यागविषये विस्तरेण व्याख्यात।
२. अग्निष्टोमयागविषये संक्षेपेण आलोचयतु।
३. सोमयागे पञ्चसु देनेषु अनुष्ठितानानाम् अनुष्ठानानां संक्षेपेणं विविरणं करोतु।
४. सोमरसविषये संक्षिप्तां टिप्पणीं लिखतु।
५. सोमयागे पञ्चमदिवसे विहितस्य अनुष्ठानस्य विवरणं करोतु।
६. इष्टियागः कदा कदा अनुष्ठीयते।
७. तिस्रः आहुतयः केभ्यः प्रदीयते।
८. इष्टियागस्य अन्ते पुरोहिताः किं कुर्वन्ति।
९. इष्टियागः केषां कृते नित्यः केषां कृते काम्यः इति विचार्यताम्।
१०. इष्टियागस्य काम्यानुष्ठाने किं किं वैशिष्ट्यं वर्तते।
११. होमस्य दर्वीहोमः इत्यभिधा कथम्।
१२. होमयागे कस्मिन् काले आहुतिः प्रदीयते।
१३. होमयागस्य आहुतिप्रदानविषये कीदृशी विमतिः विद्यते।
१४. असुस्थे सति ब्राह्मणः यजमानः किं कुर्यात्।
१५. अग्निहोत्रविधौ अविवाहितैः विपत्नीकैश्च किं किं कार्यम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-1

१. दर्वीहोमः।
२. अग्निहोत्रम्।
३. ब्राह्मणानाम्।
४. सपत्नीकानाम्।
५. पुनर्विवाहम्।

उत्तराणि-२

६. दर्शपूर्णमासः।

७. सूर्येन्दुसङ्गमः।

८. होता, अध्वर्युः, अग्नीध्रः, ब्रह्मा चेति।

९. ब्रह्मा।

१०. ईडाभक्षणम्।

उत्तराणि-३

११. दैक्षः प्राजापत्यो वा।

१२. पशुः

१३. प्रजापतिः, सूर्यः अथवा इन्द्रः, अग्निश्च

१४. अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता होता मैत्रावरुणः अग्निः ब्रह्मा

१५. पलाशखदिरविल्वरोहितकानां चतुर्णां वृक्षाणां मध्ये कस्यापि एकस्य

उत्तराणि-४

१६. ज्योतिष्टोमः।

१७. सोमरसः।

१८. ऐतरेयब्राह्मणे।

१९. सोमः।

२०. आज्यम्।

२१. पञ्च।

२२. त्रिवारम्।

२३. अवभृथ-इष्टिः

उत्तराणि-५

२४. गवामयननामकयज्ञः।

२५. सोमयोगे।

२६. एकाहयागः।

२७. अहीनयागः।

२८. सत्रयागः।

॥इति षष्ठः पाठः॥